

TANZİMAT DÖNEMİ KADIN HAREKETLERİNİN EĞİTİME ETKİSİ (*) (Araştırma Makalesi)

Ülkü KOÇAK (**)

Öz

Aydınlanma Dönemi'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bir yansıması olarak görülen Tanzimat Dönemi, gerek sosyal ve siyasal gerekse edebiyat ve basın-yayın organları aracılığı ile kadının statüsünün ciddi anlamda görüşüldüğü, tartışıldığı ve mücadele verildiği bir dönem olması dolayısıyla önemli bir dönüm noktasıdır, denilebilir. Modernleşme çabalarının en başında ise kuşkusuz ilk sırada kadının eğitimi konusu yer almaktadır. Konu ile ilgili olarak yapılan yasal düzenlemeler, edebiyat alanında yazılmış olan eserler ve basın-yayın organlarının yayınları, sınırlı da olsa kadınların eğitim olanaklarından yararlanma hakkına kavuşmalarını sağlamıştır. Eğitimli kadınların sayısının artmasıyla kadınlar, açılan kız okullarında öğretmen kimliği ile yazdıkları romanlarla yazar kimliği ile gazete ve dergi çıkararak ve yazı yazarak gazeteci- yayımcı kimliği ile sosyal hayatta daha fazla yer almaya başlamıştır. Bu çalışmanın amacı, Tanzimat Dönemi'nde, sosyal ve siyasal alanda kadının eğitimi ile ilgili yapılan yasal düzenlemeleri, dönemin edebiyat eserlerinde kadının eğitimi ile ilgili düşüncelerin neler olduğunu, basın-yayın organlarında kadının eğitim konusunun nasıl ele alındığını ve Batı'da aynı dönemde kadının eğitimi ile ilgili hangi gelişmelerin yaşandığını ortaya koyup bu dönemi kendi şartları çerçevesinde incelemektir. Tüm bu yönleriyle ele alındığında Tanzimat Dönemi, değerlerin sorgulanması, hak ve özgürlük taleplerinin gündeme gelmesi, bunların toplumda tartışılarak uygulamaya konulması bakımından Osmanlı toplumunda, edebi eserleri, dergi ve gazeteleriyle sesini çıkaran ve duyuran bir kadın hareketinin başlamasına zemin hazırlamıştır, denilebilir.

Anahtar Kelimeler: *Tanzimat Dönemi, Tanzimat Dönemi Kadının Eğitimi, Kadın, Eğitim, Modernleşme, Osmanlı İmparatorluğu.*

*) Bu araştırma yazarın "Tanzimat Düşüncesinde Kadın Anlayışı" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

**) Dr. Öğretmen, MEB, Din Felsefesi Ana Bilim Dalı
(e-posta: kocakulku78@gmail.com) ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-7317-8884>

The Reflection of the Women Movement on Tanzimat Reform Era Education

Abstract

Tanzimat Reform ERA which is seen as a reflection of the Age Enlightenment in Ottoman Empire, can be called an important milestone on the grounds that it was an age in which the status of women was seriously debated, discussed and scrambled via both social and political and literature and media organs. As for the modernisation efforts, without a doubt the issue of women education came first, legal regulations made about the subject, works written in literature and broadcasts of media organs, even though it was limited, made it possible for women to reach the right of education opportunity. With the increasing number of educated women, women started to take more part in social life with the identity of teacher because of the girl schools opened, with the identity of authors because of the novels they wrote, with the identity of journalist-publisher because of the magazines and newspapers they published. The purpose of this work is to analyze, in Tanzimat Era, the legal regulations for the women education in the social and political fields, what the opinions were about the women education in the literature works in that era, how women education was approached in media organs and putting forth which developments happened about women education in West at the same era, in its own circumstances of this era. By taking into consideration all of these factors, in terms of morals being questioned, the request of rights and freedom coming up, these being put into practice by discussing in the society; it can be said that Tanzimat Era led up to begin a women movement uttered and heard with the help of literature works, magazines and newspapers in Ottoman society.

Keywords: *The Tanzimat Period, Education of Women During the Tanzimat Period, Women, Education, Modernization, Ottoman Empire.*

1. Giriş

1789 Fransız Devrimi ile Avrupa’da sanayide, bilimde kaydedilen gelişmeler, hızlı bir değişim ve dönüşüm geçirip statik toplum ve devlet yapısını devam ettirmeyi hedefleyen Osmanlı İmparatorluğu’nun önüne geçince, 3 Kasım 1839’da Mustafa Reşit Paşa tarafından Gülhane’de Tanzimat Fermanı ilan edilerek yenileşme dönemi başlatılmıştır. Tanzimat, Fransız Devrimi ile ön plana çıkan eşitlik ve özgürlüğü savunan bir asrın zorunlu bir parçası olmuştur, denilebilir. Osmanlı İmparatorluğu’nun iç dinamikleri ise kaçınılmaz olan bu dönüşümün ayrıntılarını belirlemiştir.

Batı’daki pek çok gelişmenin doğal bir sonucu olarak Osmanlı bürokrasisini de etkisi altına alması yanında, batılı devletlerin İmparatorluğu yönlendirme politikalarının da tesiri ile ilan edilen Tanzimat Fermanı, Osmanlının sosyal ve kültürel yapısında önemli gelişmelere sebep olmuştur. Kırkpınar (1998), yaptığı bir çalışmada bu düşüncüyü destekleyen görüşlerini ifade etmiştir. Bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu’nun tarihsel gelişimi göz önünde bulundurulduğunda Tanzimat ile yaşanan değişimin niteliği ve boyutunun daha iyi anlaşılacağını ve izlerinin ne denli derin olduğunu görüleceğini belirtmiştir.

XIX. yüzyılda başlatılan bu değişimin yönü, Batı'ya dönmek ve gerilemekte olan devleti yeniden yapılandırmak olmuştur. Özellikle, akıllı ve rasyonalizmi ön plana çıkaran Aydınlanma Dönemi'nin bir benzerini Osmanlıda gerçekleştirmek hedeflenmiştir. Bu yüzyıldan başlayarak devletin ilk hedefi, eğitime ihtiyacı olan kesimi eğitmek olmuştur. Çaha (1996), yapmış olduğu çalışmada toplumun, bürokratik kesimin bu kaygısını taşımadığını ifade etmiştir. İnel ve Aktar (1987), devlet ve toplum arasındaki bu farklılığa değinerek, Osmanlı-Türk tarihinde ilerlilik ve gerilik kavramlarının değişim aracı kurumu olan devletin öncelikleri çerçevesinde biçimlendiğine vurgu yapmışlar; toplum ve toplumun beklentilerinden bağımsız bir şekilde değişime karar veren devlete karşı duran kesimin gerilikle itham edildiğini ifade etmişlerdir.

Tanzimat Dönemi'nde, kadının eğitimi hakkında Osmanlı İmparatorluğu'nun batıya özentisine ve Müslüman kimliğine de göndermeler yapılmıştır. Batının etkisi altında kalan yazarlar, batı toplumlarını en üst seviyede kabul etmiş buna gerekçe olarak da bilimsel eğitime önem verilmesini göstermiştir. Bu yazarlara göre, Osmanlı'nın da modernleşmesi için eğitime önem verilmesi gerekir. Ancak kadınları bu eğitimin dışında bırakarak bu ilerlemenin gerçekleşemeyeceğini ifade etmişlerdir. Diğer taraftan bazı yazarlar, kadınların eğitim alması hakkını dini gerekçeler ortaya koyarak savunmuşlardır. Söz konusu yazarlara göre dinde kadınlara eğitim verilmesi zorunlu kılınmıştır. Bu husus Hz. Muhammed'in sünnetinden ve dinler tarihinden misaller getirilerek ortaya konulmaya çalışılmıştır (Van Os, 2001).

Osmanlı toplumunda modernleşme çabalarının üç alanda gerçekleştiği söylenebilir: Bunlar öncelikle anayasal bir hükümet oluşturmak sonra yönetime ağırlığını koyan entelektüel-bürokratların ortaya çıkması ve kadının eğitilmesine yönelik yapılan düzenlemelerdir.

Amerika ve Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da kadın ve kadının toplum içerisindeki statüsü ile ilgili en fazla tartışılan konu kadının eğitimidir. Konu ile ilgili tartışmalarda ileri sürülen düşünceler, mevcut cinsiyet düzenindeki değişimleri göstermesi açısından önem arz eden örneklerdir. Aynı zamanda kadın eğitimini geliştirme çalışmalarında kadınların göstermiş olduğu faaliyetler de bu açıdan önem arz etmektedir (Van Os, 2001).

Bu çalışmada, XVII. ve XVIII. yüzyıl Aydınlanma Dönemi'nin ön plana çıkan düşüncelerinin büyük oranda tesir ettiği Tanzimat Dönemi'nde kadının eğitim alanındaki mevcut konumu, özel ve kamusal alanda geçirmiş olduğu gelişim ve değişim çeşitli yönleri ile ele alınarak incelenmiştir. Edebiyat yapıtlarının ve basın- yayın organlarının devrin siyasal ve sosyal yapısını yansıtan en önemli kaynaklar olduğu göz önünde bulundurulunca, Tanzimat Dönemi'nde kadının eğitim seviyesinin, sonrasında bu alanda yapılan çalışmaların, gösterilen çabaların daha iyi anlaşılabilmesi için konu özellikle, Tanzimat Dönemi eserleri, dergi ve gazeteleri çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu konuda daha önce pek çok çalışma yapılmıştır. Bunlardan biri Güven'in (2016) yapmış olduğu çalışmadır. Araştırmasında, Tanzimat Dönemi'nde kadının sosyal hayata dâhil olmasının zemininin oluşturulduğunu ifade ederek bu araştırma ile benzer görüşler ortaya koymuştur.

Karaca (2011) tarafından yapılmış bir çalışmada, kadınlarla ilgili konuların toplumsal anlamda değişim dinamiklerinin Tanzimat ile beraber başladığı belirtilerek bu araştırmayı destekleyen ifadeler kullanılmıştır.

Araştırma, Tanzimat Dönemi'nde gerçekleştirilen modernleşmeye yönelik çalışmaların en önemli kanadını oluşturan kadınların eğitimi alanındaki geçirdiği değişim ve yeniliklerin, dönemin edebi eserleri, gazete ve dergileri ve büyük oranda basın- yayın organlarının tesiriyle devlet tarafından yapılan yasal değişiklikleri ve aynı dönemde Batı'da kadının eğitim hakları çerçevesinde bir bütün olarak ele alınması yönüyle bu konuda yapılan çalışmalardan farklılık arz etmektedir. Yapılan çalışmanın alan yazınına bu anlamda katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. Amaç

Bu çalışmanın temel amacı, kadın hareketinin Tanzimat Dönemi eğitimine yansımalarını değerlendirmektir. Bu ana amaç çerçevesinde aşağıdaki araştırma soruları oluşturulmuştur.

1. Tanzimat Dönemi'nde sosyal ve siyasal alanda kadının eğitimi düşüncesinin değişim süreci nasıldır?
2. Tanzimat Dönemi Edebiyatı'nda kadının eğitimi nasıl ele alınmıştır?
3. Tanzimat Dönemi basın-yayın organlarında kadının eğitimi düşüncesinin toplumsal hayata yansımaları nasıl olmuştur?
4. Tanzimat Dönemi'nde Batı'da kadının eğitimi düşüncesinin gelişim süreci nasıldır?

3. Yöntem

Bu araştırma, nitel araştırma yaklaşımı temelinde betimsel yönetime göre gerçekleştirilmiştir. Betimsel yöntem, çeşitli veri toplama teknikleri ile elde edilmiş verilerin önceden verilmiş temalara göre özetlenmesi ve yorumlanmasını içeren bir yöntemdir (Yıldırım ve Şimşek, 2008).

3.1. Veri Toplama Aracı

Bu çalışmada doküman analizi yöntemiyle Tanzimat Dönemi metinleri incelenmiştir. Doküman analizinde, araştırılması amaçlanan olgu ya da olgular hakkında bilgi veren materyallerin analiz edilmesi hedeflenir (Yıldırım ve Şimşek, 2008). Bu yöntem öncelikle doğrudan gözlem ve görüşme yapmanın söz konusu olamayacağı durumlarda tek başına kullanılan bir araştırma yöntemidir.

3.2. Veri Analizi

Çalışmada elde edilen nitel veriler, içerik analiziyle çözümlenmiştir. İçerik analizi, belirli kurallara dayalı kodlamalarla bir metnin bazı sözcüklerinin daha küçük içerik ka-

tegorileri ile özetlendiği sistematik, yinelenebilir bir teknik olarak tanımlanır (Büyüköz-türk, Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2019, s.259).

Bu çalışmada Tanzimat Dönemi Osmanlı toplumunda, Tanzimat Dönemi Edebiyatı'nda, basın-yayın organlarında ve aynı dönemde Batı'da kadının eğitimi temaları çerçevesinde veriler analiz edilmiş ve araştırma soruları açıklanıp yorumlanmıştır. Bu nedenle içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. İlk önce Tanzimat Dönemi'ne ilişkin edebi eserler, gazeteler, resmi evraklar, tarihi belgeler araştırmanın amacı doğrultusunda incelenmiş kadının eğitimi konusunu ele alan kaynaklar tespit edilmiştir. Araştırma soruları çerçevesinde sosyal ve siyasal alanda kadının eğitimi, edebiyatta kadının eğitimi, basın-yayın organlarında kadının eğitimi ve Batı'da kadının eğitimi temaları belirlenmiş, kaynaklar bu temalara göre incelenmiş ve elde edilen bulgular kodlanmıştır. Yapılan kodlamalar gözden geçirilmiş, sınıflandırılmış ve yorumlanmıştır. Kodlama sürecinde araştırmacı dışında bir alan uzmanı tarafından kodlamalar ve sınıflandırmalar gözden geçirilmiştir.

4. Araştırma Etiği

Bu makale, özgün bir çalışma olup, araştırmının hazırlık, veri toplama, analiz ve bulguların sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallarına uygun davranılmıştır. Çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterilmiş ve kaynaklara kaynakçada yer verilmiştir. Makalede kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapılmamıştır.

5. Bulgular ve Yorumlar

Bu bölümde yapılan analizler sonucunda elde edilen veriler yorumlanarak açıklanmıştır.

5.1. Tanzimat Dönemi'nde Sosyal ve Siyasal Alanda Kadının Eğitim Sorunsalı ile İlgili Bulgular ve Yorumlar

Türk kadınına eğitim hakkının XIX. yüzyıl Tanzimat Dönemi ile beraber verilmeye başladığı göz önünde bulundurulduğunda bu dönemde idari, askeri ve hukuk alanında temelleri atılan modernleşme çabalarının en önemli hatlarından birinin de kadının eğitilmesi olduğu ortaya çıkmaktadır.

Avrupa ve Amerika'da kadın ile erkek arasındaki farkın doğal olmayıp toplum tarafından verildiği fikri yaygınlaşmış, daha iyi bir eş ve daha iyi bir anne yetiştirmek için bir dizi kız koleji açılmıştır. Osmanlıda kadının eğitimi ile ilgili tartışmalarda bu hareketin etkisinin olması muhtemeldir (Van Os, 2001).

Tanzimat öncesinde eğitim kurumu olarak Sıbyan ve Enderun mektepleri ile medreseler mevcuttur. Kızlar, sadece Sıbyan mekteplerinden faydalanabilmiş daha fazla eğitime ihtiyaç duyulmamıştır. Sadece saray mensubu ve aydın kesimden olan kişilerin kızları, ailelerinin desteği ile özel ders alabilmiştir (Kurnaz, 1996, s.77). İşte Tanzimat ile birlikte başlayan batılılaşmanın/modernleşmenin öncülüğünü dönemin aydını bazı erkeklerle

sarayda özel olarak yetişmiş kadınlar yapmıştır. Ancak eğitim almış kadınların sayısı toplumun ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktır (Alkan, 1981, s.13). Yeniliklere 1845 yılından itibaren ciddiyle el atılarak Sıbyan ve Rüştüye mekteplerinin ıslah edilmesi ile başlanmıştır. Nitekim 1856'da yayımlanan İslahat Fermanı'nın temelinde de eğitim yer almıştır (Yaraman, 2001, s.29).

İlk kız okullarının kurulması 1778 tarihine dayansa da ilk Kız Rüştüyesi 1862'de ancak açılabilmiştir (Yaraman, 2001, s.29). İlk kez tıp fakülteleri bünyesinde hemşirelik eğitimi verilmeye başlanmış, kız rüştüyelerinin artmasıyla bu eğitim yaygınlaştırılmıştır. Ancak Çakır (1996), kız rüştüyelerinin bina ve müfredat bakımından erkek rüştüyelerinin hep gerisinde kaldığını, ders programının ise Osmanlı toplumunun iyi bir ev hanımı yetiştirmek olan beklentileri doğrultusunda düzenlendiğini belirtmiştir. Aynı zamanda bu okulların sadece İstanbul'da açılmış olması ve sayı olarak ihtiyacı karşılamaktan uzak olması neticesinde eğitimin yaygınlaştırılmadığını ifade etmiştir.

1869'da Maarif Nizamnamesi ile 6-11 yaşları arasındaki kızların ilkokul eğitimi almaları öngörülmüş, 1876 Kanuni Esasi ile de ilkokul eğitiminin zorunlu hale gelmesi kararlaştırılmıştır (Kili ve Gözübüyük, 1985, s.43). Bu arada kadınların mesleki eğitimine yönelik ilk teşebbüslerin, okuma yazma şartı aranmayan ebelik alanında olması da dikkat çekicidir.

Maarif Nizamnamesi'nin kadın öğretmenlerin yetiştirilmesine yönelik "Kadın Öğretmen Okulları"nın açılmasını öngörmesi (Çakır, 1996, s.221) kadınların eğitim alma imkânlarını genişletmiş, yeni bir çalışma ortamı hazırlamıştır (Kurnaz, 1996, s.90). Kadın Öğretmen Okulları'nın açılmasındaki amaç kadınların eğitilip meslek sahibi olmalarını teşvik etmek olsa da esasen dini hükümlerin etkili olduğu söylenebilir. Kız çocuklarının 9-10 yaşından sonra erkek öğretmenlerden ders alamayacaklarını belirten dönemin Maarif Nazırı Saffet Paşa, bu nedenle Kadın Öğretmen Okulları'na öncelik verdiklerini ifade etmiştir (Kumbaracılar, 1931, s.77). 1895'te Kadın Öğretmen Okulları'nın Talimatnamesi'nde yapılan yeni düzenlemelerle cinsiyet ayrımcılığı daha da belirgin hale getirilmiş, kadın ile erkeğin aynı yerde bulunmalarına dahi izin verilmemiştir (Kansu, 1931, s.72).

Tanzimat ile birlikte kadının eğitimine yönelik yapılan tüm bu çabaların yanı sıra bu dönem, kadının mahremiyetinin ve cinsiyetler arası sınırlarının tartışıldığı bir başka boyutu ortaya çıkarmıştır denilebilir.

Kadınlara Tanzimat ile birlikte özellikle eğitim alanında verilmiş olan haklar, Doğu-Batı ikilemi etrafında tartışılmaya başlanmış, İslam'ın yapılan yenilikleri ne derece desteklediği bu dönem düşünürleri için asıl problem halini almıştır. Batı uygarlığının evrensel olduğuna işaret edenler, kadının eğitimde özgür olması gerektiğini savunurken Batı kaynaklı modernleşme hareketini var olan kültürel kimliğe yönelik bir tehdit olarak algılayanlar, kadının mevcut olan durumunu koruması gerektiğini ifade etmiştir (Göle, 1992, s.19).

Osmanlının kurtuluşunun Asr-ı Saadet Dönemi'ne dönmekle sağlanacağını savunan Mahmut Esad'a karşılık Namık Kemal, Şemseddin Sami, Fatma Aliye ve Ahmet Mithat

gibi dönem yazarları, kadının eğitimini ve erkeklerle aynı seviyede statüye sahip oluşunu bir medeniyet göstergesi olarak kabul ederek Osmanlı toplumunun geri kalmışlığını, kadının eğitimsizliğine dayandırmışlardır.

5.2. Tanzimat Edebiyatı'nda Kadının Eğitim Sorunsalı ile İlgili Bulgular ve Yorumlar

Tanzimat Dönemi yazarlarının neredeyse tamamının konuştuğu, tartıştığı ve hakkında eserler yazdığı en önemli konulardan biridir kadın konusu. Kadının sosyal hayat içindeki konumunu tartışırken genel olarak “şehir kadını”nı ele almış ve işi olmayan, camı sıkılan kadının sorunlarını ele alıp onu işe yarar duruma getirmenin çarelerini araştırmışlardır. Namık Kemal, Abdülhak Hamit Tarhan, Sami Paşazade Sezai, Fatma Aliye gibi yazarlar, yapılacak yenilik çalışmalarında eğitimin öne çıkması gerektiği konusunda hemfikirdirler (Kurnaz, 1997, s.19). Kadınlara sosyal haklar verilmesinin, İslamiyet’e aykırı olduğu düşüncesinin doğru olmadığını, dinden verdiği delillerle ortaya koymuş olan Şemseddin Sami de dönemin önemli yazarlarından olup kadın konusuyla, özellikle eğitimi ile ilgili düşüncelerini ifade eden Namık Kemal ve Ahmet Mithat ile birlikte ön plana çıkmaktadır.

Namık Kemal, “Maarif” adlı yazısında, ülkede okullarda görev yapan öğretmenlerden yarısının kadın olması gerektiğini ifade ederek bu konudaki ideallerini ortaya koymuştur (Namık Kemal, 2013). Kadının eğitimi ile ilgili olarak Tasvir-i Efkâr’da yayımlanan “Terbiye-i Nisvan Hakkında Bir Layiha” adlı makalesinde yine kadının eğitiminin önemi üzerinde durmaktadır (Ülken, 1940, s.758; Caporal, 1982, s.54). Namık Kemal, “Maarif” adlı yazısında eğitim almamış bir kadının ülkeye ekonomik anlamda hiçbir katkısının olmayacağını ifade etmiştir (Ülken, 1940, s.758).

Ahmet Mithat, feminizmin belirttiği gibi kadını erkekle eşit tutma taraftarı olmamakla birlikte, kadının sosyal hayatta bir kenara itilmesini de doğru bulmamış, ona hak ettiği konumun verilmesi gerektiğini belirtmiştir (Kurnaz, 1997, s.60). Kadının eğitimi konusuna da değinen Ahmet Mithat, kadınların iyi bir evlilik yapabilmeleri için sevginin yeterli olmadığını ve aile sorumluluğunu da alması gerektiğini, bunun da ancak eğitimle mümkün olacağını belirtmiştir (Okay, 1991, s.333-334). “Jön Türk” adlı romanın da kadın konusunu Doğu-Batı çatışması çerçevesinde ele almıştır. Dini eğitimle batılı eğitimi bir arada düşünen yazar, her iki eğitimi bünyesinde birleştiren karakterler ile dini eğitimden yoksun olan yozlaşmış karakterleri karşılaştırmıştır. Sonuç olarak, tek taraflı eğitim almanın yanlışlığına değinerek bunun aşırılıklara yol açtığını ifade etmiştir (Ahmet Mithat, 1999, s.30).

Şemseddin Sami, “Kadınlar” adlı eserinde düşüncelerini ortaya koymuştur. Zekâ bakımından erkek ve kadının eşit olduğunu belirten Şemseddin Sami, kadınların geride kalmalarının nedeninin eğitim hakkından mahrum bırakılmaları olduğunu ifade etmiştir. Aynı imkânların kadınlara da sunulması halinde onların erkekler kadar ilerleyebileceklerini belirtmiştir (Şemseddin Sami, 1996, s.8-9, 52).

Şemseddin Sami’ye göre medeniyetin ölçüsü, kadının eğitim seviyesi ile ölçülür. Toplumun yarısını oluşturan kadınların eğitilmesi ile seviye yükselecek, bu da aynı zamanda

çocukların da eğitiminde ilerleme anlamına gelecektir. Amerika’da Sıbyan mektebi öğretmenlerinin kadın olduğunu, ülkesinde de kadın öğretmenler görmek istediğini belirtmiştir (Şemseddin Sami, 1996, s.21-46).

Şemseddin Sami, kadınları eğitmeden erkekleri eğitmenin kumun üzerine köprü yapmaya benzetmiş ve toplumun eğitiminin esasını kadının eğitime dayandırmıştır (Şemseddin Sami, 1996, s.123). Kadının çalışma hayatına dâhil olmasını da toplumun çıkarları doğrultusunda ele almış ve kadının özgürleşmesine giden yolun bu şekilde dolaylı olarak önünün açılacağını ifade etmiştir.

Tanzimat Dönemi’nde edebiyat alanındaki önemli gelişmelerden biri, tüm dünyada olduğu gibi kadın yazarların ortaya çıkması olmuştur. Bunlardan biri Fatma Aliye Hanım’dır. O aynı zamanda ilk kadın roman yazarıdır.

Fatma Aliye “Nisvan-ı İslam” adlı eseri ile Türk kadınının toplumdaki problemlerinin tartışılmasını sağlayan yazar olarak bilinmektedir (Cevdet Paşa, 1967, s.275).

Fatma Aliye, Ahmet Mithat gibi iyi bir eğitim için alaturka ve alafranga eğitimin bir arada verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ona göre, kadınların sadece eğitim alması yeterli değildir aynı zamanda öğrendiklerini sosyal hayatta kullanabileceği ortam da hazırlanmalıdır. Ancak o zaman kendini güvende hissedebilir ve sağlıklı kararlar alabilir (Fatma Aliye, 2012, s.21).

Dönemin diğer bir kadın yazarı Şair Nigar Hanım’dır. Ona göre, çocuk ilk eğitimini anneden aldığı için kadının eğitilmesi çok önemlidir. Bu nedenle devlet adamlarının asıl yapmaları gerekenin, kadına “milli talim ve terbiye” verecek ortamı hazırlamaktır, diyerek düşüncelerini ifade etmiştir (Nigar Hanım, 1959, s.63-64).

Tanzimat Dönemi eserlerine bakıldığında, hemen hemen hepsinin genel olarak kadının eğitimi konusunu ele aldığı söylenebilir. Ancak konunun bireysel olarak değil kadının toplumsal görevleri kapsamında ele alınarak incelendiği görülmektedir. Oysa bu dönemde yazılan romanlara bakıldığında kendi kararlarını alabilen, hayatını yönetebilen, eğitimli kadın karakterler resmedilmiştir. Az da olsa resmedilen kadın karakterlerin gerçek hayatta karşılığını bulmuş olması, Tanzimat Dönemi’nin en önemli sonuçlarından biridir. Fatma Aliye, Şair Nigar Hanım gibi kadın konusuyla ilgilenmiş, düşüncelerini özgür bir şekilde açıklayabilmiş kadınları, romanlarda resmedilen kadın karakterinin gerçek bir yansıması olarak görmek mümkündür.

5.3. Tanzimat Dönemi Basın-Yayın Organlarında Kadının Eğitim Sorunsalı ile İlgili Bulgular ve Yorumlar

Tanzimat Dönemi’nde kadın ve özellikle kadının eğitimi ile ilgili yapılan çalışmalar, düzenlemeler dönemin basın-yayın organlarında da ele alınmış ve bu sayede konu gündeme gelmiştir. Yayımlanan gazete ve dergilerde öneriler, istekler, çözümler sunulmuş ve bunların hayata geçirilmesi için çalışmalar başlatılmıştır.

1868-1900 yılları arasında kadınlara yönelik olarak yayımlanan 13 farklı magazin olduğu tespit edilmiştir. Bu gazete ve dergilerin en önemli gayesi, kadınların istediği her

türlü eğitim olanaklarına kavuşmasının ülkenin kalkınmasına katkısını ortaya koymak olmuştur (Kurnaz, 1997, ss.65-71).

1868 yılında yayımlanmaya başlayan “Terakki Gazetesi” kadın haklarından, eğitimden söz eden ilk gazetedir (Doğramacı, 1982, s.85). Gazetenin bir sayısında Fransa’da kadınların devlet işlerinde çalışabilme, seçme ve seçilme hakkı istemedeki cesaretine kadınların, eğitimle ulaştıkları belirtilmiştir (Caporal, 1982, s.55-56).

“Terakki Gazetesi” 1888 yılında “Muhadderat” başlığı ile kadınlar için yayımlanan bir ek çıkarmaya başlamış (İlyasoğlu, İnsel, 1984, s.164) ve bu ekte kadınların eğitim alması konusu sıklıkla gündeme getirilmiştir (Taşkiran, 1983, s.31-32).

Tanzimat Dönemi’nde yayımlanan kadın dergi ve gazetelerinin birçoğu erkekler tarafından yayımlansa da sadece kadınlar tarafından çıkarılan yayınlar da vardı. Bunlardan biri Şair Nigar, Fatma Aliye, Makbule Leman gibi tanınmış yazarların çıkardığı “Kadınlara Mahsus Gazete”dir. Gazetede çıkan yazıların büyük çoğunluğu kadınlara yazı yazma, okula gitme ve çocuk bakımı gibi konularda eğitici bilgiler verilmiş ve özellikle yazı yazma konusunda kadınlar cesaretlendirilmiştir (Taşkiran, 1983, s.23).

Yukarıdaki tespitlerden hareketle, bu dönemdeki yayınların asıl amacının Türk kadınının eğitim almasını sağlamak, eğitim seviyesini yükseltmek ve haklarını savunmak olduğu söylenebilir. Lakin kadın haklarının bugünkü seviyede savunulduğunu söylemek de mümkün değildir. Çünkü Osmanlı, ne toplumsal anlamda ne de yönetim anlamında böyle bir tartışmaya hazır değildir. Bu nedenle gazete ve dergiler yazılarını yönetime ters düşmeden özellikle eğitim haklarını savunmaya yönelmişlerdir. Aslında tüm bu gelişmeleri Batı’nın ve edebî eserlerde yer alan tartışmaların bir sonucu olarak değerlendirmek mümkündür. Neredeyse tamamının İstanbul’da yayımlanması dolayısıyla sınırlı bir kesime hitap etmiş olsa da bu yayımlar, Türk kadınının haklarını savunması ve daha sonraki zamanlarda ortaya çıkacak birtakım gelişmelere sebep olması açısından önem arz etmektedir.

5.4. Tanzimat Dönemi’nde Batı’da Kadının Eğitim Sorunsalı ile İlgili Bulgular ve Yorumlar

Batı’da sosyal hayatta kadının sınırlandırılmasını, yeteri kadar ilerleyememesini ve bu haksızlığın ancak kadının eğitim almasıyla önlenebileceği düşüncesini ilk kez Ortaçağ’ın ilk kadın yazarı, Christine de Pisan ileri sürmüştür (Michel, 1979, s.73).

XIX. yüzyılda toplumda kadının çalışma hayatına girmesine karşı bir tavrın olduğu görülmektedir. Ancak buna rağmen bu yüzyıl, kadınların eğitim hakları için mücadele ettiği bir dönem olmuştur denilebilir.

Osmanlı İmparatorluğu’nda olduğu gibi Batı’da da kadının eşitlik haklarını savunan çeşitli gazete ve dergiler yayımlanmıştır. “Kadın Gazetesi ve Kadın Hakları Dergisi”, kadının sahip olması gereken bir takım hukuksal hakların yanı sıra eğitim haklarını da savunmuştur (Michel, 1979, s.107).

XIX. yüzyıl, Batı'da kadınların her seviyede eğitim haklarına kavuştukları ve üniversitelere girdikleri bir dönem olmuştur. Amerika'da kadın üniversiteleri kurulmuştur. Aynı dönemde Zürich'te kızlar üniversiteye kabul edilmeye başlanmıştır. 1876'da Rusya'da kızlar üniversitelere kabul edilmiş ancak 1881-1905 yılları arasında yine kapılar kapanmıştır. İngiltere'nin Londra, Oxford, Cambridge Üniversiteleri kızları kabul etmiş fakat kızlar diploma haklarını I.Dünya Savaşı'ndan sonra elde edebilmişlerdir. Fransa'da ortaöğretimde kızlara verilen eğitim, erkeklerden açık ara geride olsa da 1861'de ilk olarak bir kız öğrenci diploma alma hakkı kazanmıştır. Batı, her ne kadar kızların eğitim yolunu açmış görünse de üniversiteler kızlara oldukça zorluk çıkarmıştır. Edinburgh Üniversitesi'nde 1869'da kız öğrenciler protesto edilmiş, Fransa'da avukatlık yapmak için baroya müracaat eden kadının portresi yakılmış, İspanya'da ilk kadın öğrenci taşlanmıştır (Düz, 1975, s.52-57).

II. Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar kızlar için ilk ve ortaöğretim imkânları gelişerek yaygınlaşmıştır. İngiltere'de Queen's Collage'de 1848'den itibaren kadın öğretmenler yetiştirilmiş ve onlar için en geniş iş imkânı olan alan olmuştur. Fransa ve İtalya'da eğitim laik hale getirilmiş ve rahibelerin yerini öğretmenler almıştır (Erol, 1996, s.150).

Buraya kadar bakıldığında XIX. yüzyıl, Osmanlı'da olduğu gibi Batı'da da kadınlar için önemli kazanımlar olduğu bir dönem olmuştur denilebilir. Her ne kadar bu hakları elde etmek için zorlu bir mücadele verilmiş olsa da bu yüzyıl Batı'da kadınları toplumsal hayata dâhil eden pek çok yeniliğin gerçekleştirildiği bir dönem olmuştur.

6. Sonuç ve Tartışma

Tanzimat Dönemi Osmanlı toplumunda kadının eğitim anlayışında toplumun giderek Batı'ya doğru yönelmesiyle birlikte sosyal yaşamda, edebiyatta, basın-yayımda ortaya çıkan gelişmeler kadının eğitim seviyesinin yükseltilmesi gerektiği düşüncesine yol açmıştır. Bunun gerekçesi olarak da Osmanlı toplumun ihtiyaçları üzerinde yoğunlaşmış; kadınların eğitiminin onların iyi bir eş ve anne olmalarını sağlayacak içerikte olduğu görülmüştür. Osmanlı'nın ekonomik durumu da dikkate alınmış ve eğitimsiz bir kadının ülkeye katkısının olamayacağı da nedenler arasında sıralanmıştır. Nedeni ne olursa olsun sonuç olarak Tanzimat Dönemi'nde kadınlara ilk kez devlet eliyle eğitim vermeye başlanmış ve kadınlar ilk kez devletten maaş almaya başlamışlardır. Ancak tüm bu gelişmelere rağmen eğitim konusu sınırlı bir alan içerisinde belli bir zümrenin tartıştığı bir mesele olmaktan ileri gidememiştir. Dolayısıyla daha çok İstanbul ile sınırlı kalan eğitim imkânlarının belli bölgelerin dışına çıkamaması eğitimin yaygınlaşmasını olumsuz etkilediği görülmektedir. Buna rağmen bazı hukuki düzenlemelerin zeminini bu tartışmalar hazırlamıştır denilebilir. Konu ile alakalı olarak Şen (2013) bir çalışma yapmıştır. Onun çalışmasında özellikle Tanzimat Dönemi'nde eğitimle ilgili yapılan düzenlemelerin çoğu zaman şekilsel olduğu, içerik olarak ise yetersiz kaldığı, aceleci ve programsız bir şekilde hareket edildiği için devletin zamanının ve kaynaklarının boşa gittiği sonucuna ulaşılmıştır. Şen'in (2013) çalışmasının sonuçları bu çalışmanın sonuçlarıyla tutarlıdır.

Eğitim sorunu, özellikle kadının eğitimi sorunu Tanzimat ile birlikte Osmanlı toplumunda her kesimden insanın tartıştığı, konuştuğu bir konu haline gelmiştir. Bu anlamda

Tanzimat, eğitim sorununa köklü değişikliklerin yapıldığı bir süreci başlatmıştır denilebilir. Tanzimat öncesi kadınların ayırım yapılmaksızın gidebildikleri tek okul Sıbyan mektepleriyle yapılan düzenlemelerle ilk kız rüştiyeleri, sonrasında bu okullarda eğitim vermesi için ilk Kadın Öğretmen Okulları açılmıştır. Kadınlar için önemli değişimlerin yaşandığı bu dönemde evinin sınırları içinde sadece eşi ve çocukları için var olan kadın artık toplumsal hayatın aktif bir parçası haline gelebilmiştir. Bu durum aynı zamanda eğitim görmek için geç kalan ya da eğitim alma imkânı bulamayan kadınları gerek basın-yayın yolu ile gerekse toplantı ve konferanslar yolu ile sosyal hayata dâhil edebilmek için çabalayan kadın gazeteci ve yazarların aktif olarak var olduğu, çalıştığı bir dönemi de beraberinde getirmiştir.

Tanzimat, kadının eğitimi konusunda sistematik yeniliklerin yapıldığı dönemin başlangıcı olmuştur. Somut olarak kadınların lise ve yüksekokul eğitimi alma imkânı bulması, çalışma hayatında kendine yer bulabilmesi, kadın haklarının artık açıktan savunulabilir bir seviyeye gelmesi önemli kazanımlardır. Ancak tüm bu çabaların sınırlı bir bölge dâhilinde kalması, eğitim imkânlarının ya da kadınlar hakkında çıkarılan gazete ve dergilerin ülkenin geneline yayılamamış olması dolayısıyla eğitim alanında tam olarak bir değişim ve dönüşüm yaşanmamıştır. Bunlara rağmen Tanzimat, kadının eğitim imkânlarının arttığı, sosyal hayata aktif olarak dâhil olduğu, dergi, gazete ve edebi eserler aracılığıyla sesini duyurabildiği önemli bir süreci başlatmıştır. Sadece kadınlar değil aydın kesimden pek çok erkek de ülkenin gelişmesi ve ilerlemesinin ön şartı olarak kadını eğitmek olduğunu vurgulayarak kadın hareketine destek olmuşlardır. Bu kadın hareketi aynı zamanda kadınların başta eğitim hakları başta olmak üzere sosyal hayatta erkeklerle eşit haklara sahip olması gerektiği düşüncesinin açıkça ifade edildiği, tartışılabilir hale geldiği bir süreci başlatmış devamında önce Islahat Fermanı ve II. Meşrutiyet sonra Cumhuriyet'in ilanı ile beraber elde edilecek olan hakların ilk aşamasını oluşturmuş bir hareket olarak önem kazanmıştır.

Kadının eğitimi konusu Tanzimat Dönemi Edebiyatı'nda da ele alınmaya başlanmıştır. Bu dönemde yazarlar, eğitilmiş, kendi kararlarını alabilen, ekonomik özgürlüğü olan kadın karakterleri yansıtmışlardır. Bunun yanı sıra babasına ya da eşine bağımlı olan, sosyal hayattan uzak kadın karakterlere de yer vermişler ve bu iki karakter arasındaki farklılıkları ortaya koymuşlardır. Devletin kadına eğitim verilmesine yönelik nedenleri, dönem yazarlarının da esas çıkış noktasını oluşturmuştur. Kadını bireysel olarak değil toplumsal sorumlulukları çerçevesinde ele alarak kadının eğitim zorunluluğunu incelemişlerdir. Yazarlar bu dönemde çoğunlukla "şehir kadını" üzerinde durmuşlar ve işsiz canı sıkılan kadını toplumda yararlı hale getirmenin yöntemlerini aramışlardır. Bu dönemde yazılan hemen hemen tüm eserlerde kadın konusunun ele alınması konunun güncel kalmasına da katkı sağlamıştır, denilebilir. Karabulut (2013) bu konu ilgili yaptığı çalışmada Tanzimat Dönemi yazarlarının kadın karakterlere sıklıkla yer verdiklerini ifade etmiştir. Ayrıca kadının sosyal hayatta nerede olması gerektiği, her alanda olduğu gibi, eğitim alanında da seviyesinin yükseltilmesi gerektiği romanlarda yer verilen konulardır. Karabulut (2013), romanlarda Osmanlı'daki kadının statüsünü batılılaşmanın yoğun olduğu bu dönemde Batı'daki kadının statüsüyle karşılaştırmalı olarak ortaya konulmuş olduğunu belirtmiştir.

Bakıldığında bu çalışmanın sonucuyla Karabulut'un çalışmasının sonuçlarının birbiriyle tutarlı olduğu görülmektedir.

Tanzimat Dönemi gazete ve dergileri bu dönemin yazarları gibi dini göz ardı etmezsiniz topluma Batı değerlerini kabul ettirmek için uğraşmış ve Aydınlanma Dönemi'nin bir sonucu olarak topluma ters düşmeden toplumu eğitmek esas alınmıştır. Basın-yayın organları aracılığıyla kadınlar, dünyadaki kadın hakları ile ilgili mücadelelerden haberdar olmuşlar ve aynı sorunlarda onların tecrübelerinden yararlanabilmişlerdir. Yayınlar, kadının toplumdaki statüsünün değişmesi konusunda bir kamuoyu oluşturmuş ve Cumhuriyet Dönemi sonrasındaki yapılacak yeniliklere zemin hazırlamıştır.

Gerek basın-yayın organlarında gerekse bu alanda yer alan hiçbir kadın ve erkeğin feminist temayül içerisinde olmadığı görülmektedir. Hangi amaçla olursa olsun Tanzimat Dönemi'nde kadının eğitiminden başlayıp ekonomik özgürlüğüne uzanan, kadınların da aktif olarak içinde yer aldığı bir basın dünyası ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeler, iyi bir anne ve eş görevini daha iyi yapabilmesi için, kadının yeteneklerini geliştirmeyi hedefleyen bir düşünceden, hak ve sorumluluklarının farkında olan bir bireye dönüşmesini müdafaa eden düşünceye uzanan bir dönemi ortaya koymaktadır. Konu ile alakalı olarak Lafçı (2018) da bir çalışma yapmıştır. O, çalışmasında kadınların Tanzimat Dönemi'nde gazete ve dergiler aracılığıyla seslerini duyurabildiklerini ve erkekler karşısındaki eşitsizliğe karşı bir mücadele yürüttüklerini ifade etmiştir. Basın yoluyla kadınları bilgilendirmek ve bilinçlendirmek için gazete ve dergileri bir araç olarak kullandıklarını belirtmiştir. Kadınların kendilerini bir birey olarak ifade edebilme problemlerini dile getirme imkânı bulduklarını söyleyerek bu çalışmanın sonucu ile tutarlı bir sonuç ortaya koymuştur.

Tanzimat Dönemi'nde Batı'da düşünce anlamında değişim, XVIII. yüzyıl Aydınlanma Dönemi'nde yapılan toplumsal ve sosyal hayata dair yapılan birtakım düzenlemelerle başlamıştır denilebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'ın ilanı ile yapılan değişim ve yeniliklerde Aydınlanma Felsefesi'nin katkısının olduğunu söylemek mümkündür. XIX. yüzyılda Batı'da kadınların aile ve toplumdaki statüleri güçlenmiş ancak XX. yüzyılda gerilemeye başlamıştır. Özellikle yıllarca süren savaşlar dolayısıyla yaşanan ekonomik krizden en çok etkilenen kadınlar olmuştur. Almanya, İtalya ve İspanya'da kadınlar tekrar sosyal hayattan alınarak eve hapsedilmeye çalışılmıştır. Kolay (2015) konuyla ilgili yapmış olduğu çalışmada Batı'da kadınların Aydınlanma Dönemi ile beraber eşitsizliklere karşı mücadeleye başladıklarını ve sonucunda eğitim dâhil pek çok konuda hak sahibi olduklarını belirtmiştir. Ona göre ancak XIX. yüzyılda evrensel gelişmelerin yaşandığı bu yüzyılda, kadınlar, toplumda benimsenen özgürlük ve eşitlik düşüncelerinin kendi hayatlarına uygulanmadığını fark etmişlerdir. Kolay (2015) sonuç olarak yaşanan tarihsel dönüşümler ve Sanayi Devrimi'nin kadınların özel alanla sınırlandırılmasını pekiştirdiğini söyleyerek bu çalışmanın sonucuyla tutarlılık gösteren ifadeler kullanmıştır.

Tanzimat Dönemi'nde kadının eğitimi ile ilgili yapılan yasal düzenlemeler sonucu açılan okullar, bu okullarda verilen eğitim, yazılan eserler, yayınlanan gazete ve dergiler sınırlı bir alana hitap etmiş, İstanbul dışına ulaşamamıştır. Bu nedenle Osmanlı'nın tamamı bu eğitim imkânlarından yararlanamamıştır. Ancak sınırlı da olsa bu dönemde

yapılmış olan değişiklikler gerek Islahat Fermanı'nın temeline eğitim konusunu alması gerekse Cumhuriyet Dönemi'nde yapılacak ilke ve inkılaplara zemin hazırlamış olması bakımından önem arz etmektedir. Taşkıran (2003) yüksek lisans çalışmasında Tanzimat Dönemi'nde kadın anlayışını incelemiş benzer sonuçlara ulaşmıştır.

Sonuç olarak Tanzimat Dönemi'nde kadının eğitimi konusunun toplumsal hayatta, edebiyatta, basın-yayın organlarında, Batı'da nasıl ele alındığı konusu farklı araştırmalarla ortaya konabilir. Tanzimat Dönemi Edebiyatı'nda kadın, Tanzimat Dönemi düşünce dünyasında kadın, Tanzimat Dönemi sanatında kadın konuları farklı çalışmalarda incelenebilir. Kadının eğitimi konusunun derinlemesine incelenmesi sonraki çalışmalara zengin birer kaynak oluşturabilir.

Kaynakça

- Ahmet Mithat. (1999). Jöntürk. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Alkan, T. (1981). *Kadın-erkek eşitsizliği sorunu* (Vol.18). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Basım ve Yayın Yüksekokulu Yayınları.
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E.K., Akgün, Ö.E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2019). *Eğitimde bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Pegem Yayınları.
- Caporal, B. (1982). *Kemalizm'de ve Kemalizm sonrasında Türk kadını (1919-1970)*. (Çev. E. Eyüpoğlu) Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Cevdet Paşa. (1967). *Tezakir, Cilt: IV*, C. Baysun (Ed.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Çaha, Ö. (1996). *Sivil kadın: Türkiye'de sivil toplum ve kadın* (Çev. E. Özansal) Ankara: Vadi Yayınları.
- Çakır, S. (1996). *Osmanlı kadın hareketi*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Doğramacı, E. (1982). *Türkiye'de kadın hakları*. Ankara: Üniöersal Kitapevi.
- Düz, A. (1975). Kadının bağımsızlık savaşı: kadın hakları nasıl kazanıldı?. *Hayat Tarih Dergisi*, 1(6), 52-57.
- Erol, B. (1996). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk ve Batı kadını*. Kastamonu'da İlk Kadın Mitinginin 75.Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu. Ankara: T.C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi.
- Fatma Aliye. (2012). Nisvan-ı İslam. H. Argunşah (Ed.), İstanbul: Kesit Yayınları.
- Göle, N. (1992). *Modern mahrem*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Güven, İ. (2001). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadın eğitimi düşüncesinin gelişimi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 34(1), 61-70.
- Nigar Hanım. (1959). *Şair Nigar: hayatının hikâyesi*. İstanbul: Ekin Basımevi.
- İlyasoğlu, A. ve İnsel, D. (1984). Kadın dergilerinin evrimi. *Türkiye'de dergiler ve ansiklopediler (1849-1984)*, (163-184), İstanbul: Gelişim Yayınları, 163-184.

- İnsel, A. ve Aktar, C. (1987). Devletin bekası için yürütülen çağdaşlaşma sürecinin toplumsal sorunsalı. *Toplum ve Bilim*, 31-39.
- Kansu, N. A. (1931). *Türkiye maarif tarihi: bir deneme, Cilt:1*, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi.
- Karabulut, M. (2013). Tanzimat dönemi Türk romanında kadın üzerine tematik bir inceleme. *Erdem*, 64, 49-69.
- Kırkpınar, L. (1998). Türkiye’de sosyal değişme sürecinde kadın. *75 yılda kadınlar ve erkekler*, (13-28), İstanbul: Tarih Vakfı.
- Kili, S. ve Gözübüyük, A.Ş. (1985). *Türk anayasa metinleri*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Kolay, H. (2015). Kadın hareketinin süreçleri talepleri ve kazanımları. *EMO Kadın Bülteni*, 3, 5-11.
- Kurnaz, Ş. (1996). *II. Meşrutiyet Dönemi’nde Türk kadını*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Kurnaz, Ş. (1997). *Cumhuriyet öncesinde Türk kadını (1839-1923)*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Lafçı, S. *Osmanlı basın hayatında kadın*. <https://www.academia.edu/20106962> adresinden 19.12.2019 tarihinde alınmıştır.
- Michel A. (1979). *Feminizm*, (Çev. Ş. Tekeli). İstanbul: Kadın Çevresi Yayınları.
- Namık Kemal. (2013). Maarife dair bir makale. M. Gündüz (Ed.). Osmanlı eğitim mirası: klasik ve modern dönem üzerine makaleler. Birinci Baskı. Ankara: Doğu-Batı Yayınları, s.425-432’teki makale.
- Okay, O. (1991). *Batı medeniyeti karşısında Ahmet Mithat efendi*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Şemseddin Sami. (1996). *Kadınlar*. İstanbul: Gündoğan Yayınları.
- Şen, A. (2013). Osmanlı’dan günümüze eğitimde modernleşme çabaları. *EKEV Akademi Dergisi*, 17(57), 477-492.
- Taşkıran, T. (1983). *Cumhuriyet’in 50. yılında Türk kadın hareketi*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Taşkıran, Ü. (2003). *Tanzimat düşüncesinde kadın anlayışı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ülken, H.Z. (1940). *Tanzimat’tan sonra fikir hareketleri*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- Van Os, N. (2001). Osmanlı Müslümanlarında feminizm. T. Bora ve M. Gültekingil. (Editörler). *Modern Türkiye’de siyasi düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet’in birikimi*. Cilt: 1. Üçüncü Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, s.335-347’deki makale.
- Yaraman, A. (2001). *Resmi tarihten kadın tarihine*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Yıldırım, A. ve Şimşek H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları.